

Marian Benko

Uwagi o zabytkach budownictwa drewnianego na Mazowszu południowo-wschodnim

Ochrona Zabytków 11/1-2 (40-41), 69-94

1958

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

UWAGI O ZABYTKACH BUDOWNICTWA DREWNIANEGO NA MAZOWSZU POŁUDNIOWO-WSCHODNIM

MARIAN BENKO

Południowo wschodnie tereny Mazowsza historycznego, położone w dorzeczu Świdra, Rządzy i Czarnej oraz oparte na wschodzie o Liwiec i Kostrzyń¹, w procesie rozwojowym Polski zaktywizowały się społecznie i gospodarczo stosunkowo bardzo późno. Ziemia położona u styku, wchodzących często ze sobą w konflikt, organizacji plemiennych, a następnie organizmów państwowych, nie przedstawiała do czasu pewnego ustabilizowania stosunków polsko-litewskich atrakcyjnego terenu dla intensywniejszej, pokojowej działalności gospodarczej. Stąd właściwie dopiero XV stulecie przynosi tu większe nasilenie kolonizacji wewnętrznej, wdzierającej się w głąb puszczy i wybierającej dla osadnictwa najżyźniejsze i bardziej wyniesione tereny.

Pełny rozwój gospodarczy w okresie feudalizmu osiągnie południowo-wschodnie Mazowsze dopiero w XVI stuleciu, kiedy wykrystalizuje się sieć osiedleńcza tego terenu oraz dokona się — głównie na to stulecie przypadający tutaj — proces lokacji miast².

Pomimo znacznego, występującego w tej części kraju, rozdrobnienia własności feudalnej oraz dużego zagęszczenia miasteczek, utrzymuje się również w następnych stuleciach lesisty charakter terenu. Jeszcze mapa Kwatermistrzostwa W.P. Król. Kongresowego z pierwszej połowy ubiegłego wieku ukazuje bardzo wysoki stopień zalesienia na omawianym obszarze. Lasy występują tu w owym czasie na ogół na wszystkich glebach słabszych, podmokłych i na wydmach. Wobec obfitości lasów, przy równoczesnym braku — poza głazami narzutowymi — kamienia naturalnego, rodzimego, drewno było do niedawna na pld.-wschodnim Mazowszu budulcem podstawowym, a nawet przez szereg stuleci prawie wyłącznym. Cegła występowała w tych stronach przed XVIII w. w b. nielicznych tylko przypadkach³ (ryc. 63).

Według danych zawartych w „Opisie historycznym kościołów...” J. Łukaszewicza⁴ — na 37 kościołów parafialnych i 10 innych (głównie szpitalnych), 34 szkoły, 10 szpitali i 4 kaplice, występujących na pocz. XVII w. na terenie dekanatów Liwskiego i Garwolińskiego, jako murowane obiekty wzmiankowane są tylko 4 kościoły farne.

Podobnie w budownictwie dworskim budynki murowane jeszcze w XVIII w. należały do rzadkości, a na realizację ich zdobywali się tylko najwięksi potentaci tych stron, jak: Mińscy, Bielińscy, czy Rudzieńscy. Mieszczanie zaś, a tym bardziej chłopci, jeszcze w XIX stuleciu nie używali prawie poza drewnem innego budulca.

¹ Lewy — zachodni dopływ Liwca.

² Patrz M. Benko, Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego, „Ochrona Zabytków” 1956, nr 4, str. 205.

³ Zachowały się tu jedynie b. nieliczne zabytki budownictwa ceglanego XV—XVIII w. Należą do nich: fragmenty zamku w Liwie, dwór w Chrzęsnem, pałace w Mińsku i Otwocku, fary w Cegłowie, Stanisławowie i Mińsku, kościół w Karczewiu, konwent reformatów w Siennicy, budowle pałacowe w Jabłonnie, Pogorzeli i Rudnie; liczniejsze obiekty ceglane pochodzą dopiero z XIX w.

⁴ J. Łukaszewicz, Opis historyczny kościołów.

Ryc. 63. Fragment mapy Kwatermistrzostwa W.P. z I poł. XIX w. Widoczne duże za-
lesienie terenu.

Miało to oczywiście zasadniczy wpływ na fakt przetrwania na pld.-wschod-
nim Mazowszu nielicznych tylko reliktyw budownictwa. Najstarsze zabytki bu-
downictwa drewnianego sięgają tu w zasadzie XVII wieku⁵.

ZABUDOWA ZAGRÓD WIEJSKICH

Jako typowe rozwiązanie zagrody wiejskiej na pld.-wsch. Mazowszu wy-
stępuje w zasadzie zabudowa składająca się z trzech podstawowych budyn-

⁵ Do starszych zaliczyć by można tylko wieżbę dachową późno-gotyckiej fary
w Ceglówie (XVI w.).

Ryc. 64. Przykłady układów przestrzennych wsi wg mapy topogr. 1:25.000.

ków: domu mieszkalnego (chałupy), budynku inwentarskiego i stodoły. Budynki te występują bądź jako wolnostojące, bądź też — jeśli chodzi o dwa ostatnie — w pewnych wypadkach sprzężone pod kątem prostym, często z łącznikiem w postaci szopy otwartej.

W większych gospodarstwach, o bardziej rozwiniętej zabudowie często ponadto występuje oddzielnie stojący, drugi budynek inwentarski — zazwyczaj chlew, spichlerz itp. Poza tym na zagospodarowanie zagród składa się szereg drobnych obiektów, jak: piwnice — najczęściej murowane pod ziemnymi kopczykami, brogi na siano i in.

Chałupa bywa zwrócona do drogi bądź szczytem — zazwyczaj przy wąskich działkach siedliskowych, bądź ścianą podłużną — przy siedliskach szerszych. Ustawienie szczytowe występuje przede wszystkim na starych siedliskach we wsiach o układzie zabudowy wywodzącym się z okresu pańszczyźnianego. W osiedlach szlachty zaściankowej lub w dawnych królewskich (np. Rządza pod Kałuszynem, Wiśniew itp.) najstarsze chaty pochodzące z ubiegłego stulecia stoją na ogół na dość szerokich siedliskach równolegle do drogi. Największym zazwyczaj budynkiem zagrody jest obecnie stodoła ustawiana w głębi obejścia, w poprzek działki siedliskowej, zajmująca często przy wąskich

działkach całą ich szerokość i wówczas stykająca się strzechą ze stodołami sąsiadów. Taki sznur stodół odgradza w wielu starszych wsiach osiedle od pól, a wjazdy z tej strony możliwe są wówczas tylko przez zamykane wierzejami klepiska⁶. W starszych wsiach — przeważnie ulicówkach — zachowały się na zewnątrz siedlisk, wzdłuż stodół drogi gospodarcze, zastodolne, równoległe do głównej drogi wiejskiej.

Budynek lub budynki inwentarskie, ustawione zazwyczaj równoległe do granic sąsiadów — a przy wąskich działkach bezpośrednio przy granicy — otaczają wspólnie ze stodołą i domem mieszkalnym podwórze gospodarcze, które na ogół jednak nie ma charakteru całkowicie obudowanego, a w przerwie między budynkami zamknięte jedynie bywa parkanem. Kilka metrów oddzielających zazwyczaj chałupę od drogi wykorzystywane bywa na ogródek ozdobny, w którym obok kwiatów hodowane są często rośliny lecznicze. Sad występuje — na szerszych zwykle siedliskach — obok chałupy. W ostatnich kilkunastu latach — w związku z rozwojem sadownictwa — zaczęto zajmować pod sady również grunty uprawne, położone w przedłużeniu działek siedliskowych.

Analiza układu przestrzennego szeregu starych wsi wymienianych już w dokumentach XVI—XVII w. wskazuje na pewne świadome tendencje natury planistycznej dość powszechnie tu występujące, a w szczególności:

- 1) opieranie osiedli wszędzie tam, gdzie to było możliwe, o ciekі wodne, wzdłuż których rozwija się zabudowa — najczęściej o charakterze ulicówki;
- 2) zakładanie osiedli, gdzie układ topograficzny na to pozwalał, o przebiegu drogi zbliżonym do kierunku wschód-zachód, co nie pozostawało bez związku z układem zagonów zbliżonym do kierunku północ-południe dającym najprawdopodobniej warunki nasłonecznienia upraw;
- 3) umieszczanie zabudowy zagród w dostosowaniu do konkretnego układu topograficznego, przede wszystkim na północ od tak prowadzonej drogi, co stwarzało najkorzystniejsze warunki nasłonecznienia siedlisk.

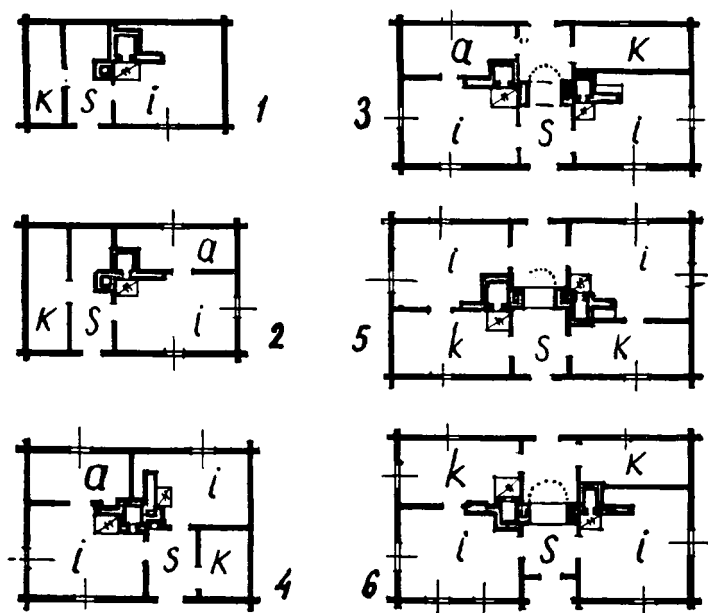
Jako przykłady mogą tu służyć m. in. takie wsie jak: Piaseczno, Siodło, Zglechów, Chmielew, Rudzienko, Mikanów, Kędzierak, Jakubów, Waliska, Sufczyn, Mistów, Rudno, Kiczki, Czarna, Cisówka, Rządza, Góry, wybrane z dorzecza Świdra, Rządzy i Czarnej oraz wiele innych.

Na podstawie inwentaryzacji i zdjęć wielu obiektów oraz szerszych obserwacji zabudowy przede wszystkim w dawnych wsiach wymienianych w dokumentach z XVI—XVII w. (księgi metryczne, akty erekcyjne parafii itp.) dokonano próby ustalenia wśród najstarszych chałup omawianego terenu najbardziej typowych przykładów, tak co do rozplanowania, jak i ukształtowania bryły. Przytoczone rozwiązania rzutów poziomych:

- 1) od najprostszego, składającego się z sieni oraz po obu jej stronach umieszczonych izby i komory, z których każda zajmuje całą szerokość budynku (chata jednoizbowa z I poł. XIX w. w Arynowie⁷ — schemat 1),

⁶ Jedynie w dawnych miasteczkach rzemieślniczo-rolniczych obowiązywał ze względów przeciwpożarowych zakaz budowy stodół na siedliskach w osiedlu; stąd zachowane jeszcze na tym terenie do niedawna charakterystyczne dzielnice stodołne Latowicza, Stanisławowa, Ceglowa i innych miasteczek rozlokowane na zewnątrz terenów osiedleńczych.

⁷ Zinwentaryzowana przez autora w 1927 r. — obecnie nieistniejąca.

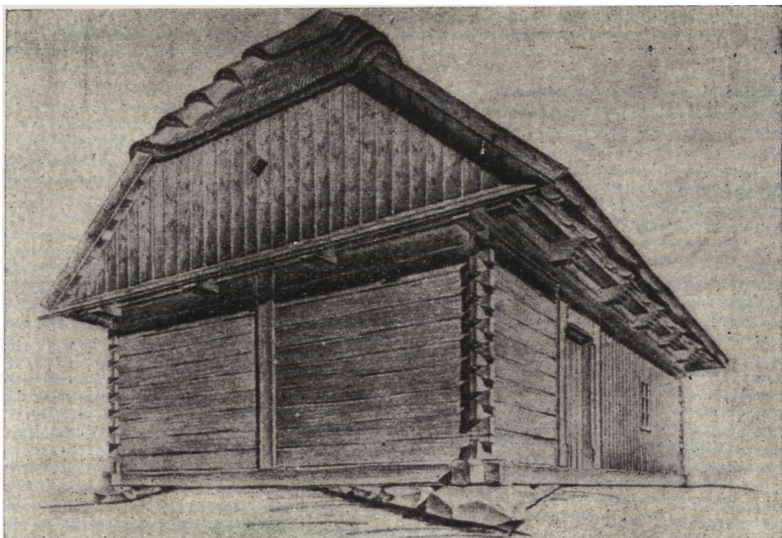
Ryc. 65. Schematy typowych układów chat na terenie pd.-wsch. Mazowsza; s — sieni, i — izba, K — komora, a — alkierz, k — kuchnia (opr. autora).

- 2) poprzez typ powiększony dodaniem przy izbie alkierza (wzdłuż jednej ze ścian podłużnych) o długości równej długości izby, lecz przy zachowaniu sieni i komory, jak w typie poprzednim (np. chata jednoizbowa z alkierzem w Choszczówce-Dębskiej z I poł. XIX w. lub w Arynowie z II poł. XIX w. — schemat 2),
- 3) aż do najbardziej bogatego, składającego się z: sieni na przestrzał budynku, 2 izb, alkierza i komory rozmieszczonych symetrycznie po obu stronach sieni⁸ (schemat 3),
- 4) czy też w końcu typu będącego nieco ekonomiczniejszą odmianą poprzedniego ze skróconą sienią (której naturalne jakby przedłużenie zostaje włączone do jednej z izb) i zmniejszoną komorą (np. chata dwuizbowa z pierwszej połowy XIX w. w Wólce Czarnińskiej — schemat 4),

w zasadzie reprezentują obiekty najliczniej występujące na omawianym terenie. Spotykane tu odchylenia polegają często m. in. na wymianie (już w czasie użytkowania chałup) alkierza na dodatkową izbę kuchenną, czemu towarzyszy prócz budowy trzonu kuchennego wycięcie drzwi z dotychczasowego alkierza do sieni. Dalsze odchylenia, związane ze zmianą poprzednio omówioną, to przeróbka sąsiadującej izby na pokój (np. chata w Lubominie — schemat 5).

Siła tradycji omówionych rzutów poziomych była zresztą tak wielka, że stosunkowo niedawno jeszcze, bo w okresie międzywojennym, powstawały liczne nowe chaty o rozplanowaniu wzorowanym na powyższych typach.

⁸ Warunki zamieszkania również dla drugiej rodziny — np. ożenionego syna.

Ryc. 66. Jednoizbowa chata w Arynowie (rys. autora).

Przyczółkowe ukształtowanie dachu spotyka się raczej w najstarszych tylko chałupach (z I połowy lub około połowy XIX w.), np. chałupa jednoizbowa w Arynowie lub chałupa jednoizbowa z alkierzem w Choszczówce-Dębskiej, aczkolwiek w niektórych wsiach (Arynów, Kędzierak, Zglechów i inne) tradycja tego typu dachów utrzymywała się i w drugiej połowie ub. stulecia. Najliczniejsze z zachowanych, starszych obiektów posiadają dachy naczółkowe. Dachy czterospadowe, grzbietowe występują w starszych chatach przede wszystkim we wsiach wschodniej i południowej części terenu. Dopiero ostatnie kilkadziesiąt lat przyniosło coraz bardziej rozpowszechniające się dachy dwuspadowe.

Rozmaitość form dachów występująca na terenie południowo-wschodniego Mazowsza jest oczywiście nie tylko wynikiem ewolucyjnych przemian form lokalnych. Na tym obszarze, będącym w swoim czasie terenem intensywnej kolonizacji wewnętrznej, formy architektoniczne ulegały niewątpliwie poważnym wpływom niesionym przez kolonistów idących zarówno z Wielkopolski (oddziaływanie np. diecezji poznańskiej, do której m. in. należały dekanaty czerski i liwski), jak i z przeludnionej Małopolski. Tym ostatnim wpływem kolonistów-kmieci małopolskich możnaby — wydaje się — m. in. przypisać przyczółkową formę dachów do niedawna jeszcze rozpowszechnioną w niektórych wsiach do rzecza Świdra.

Objawem pewnego „regionalizmu” jest również charakterystyczne, szczególnie na styku z Podlasiem (m. in. w okolicy Wiśniewa i Kałuszyna), występowanie na dość licznych chatach z ub. wieku wnek-podcieni na osi chałup dwuizbowych. Wnęki te odpowiadają szerokości mniej lub więcej symetrycznie założonej sieni, której ściana frontowa zostaje cofnięta w stosunku do lica podłużnej, zewnętrznej ściany budynku (schemat 6 — chata dwuizbowa z II połowy XIX w. w Rządzy).

Konstrukcja ścian w najstarszych przykładach, jak np. chałupa w Choszczówce-Dębskiej, wieńcowa, przy użyciu bali 10—12 cm grubości, w później-

Ryc. 67. Chata jednoizbowa z Choszczówki Dębskiej (rys. autora).

szych — wieńcowo-słupowa. Podwaliny w najstarszych obiektach nierzadko przekraczają 35 cm wysokości przy 20—30 cm grubości. W późniejszych przykładach zarysowuje się większa oszczędność w użyciu drewna.

Krokwie na okapie z reguły opierają się na płaskiej płatwi spoczywającej na wysuniętych końcach belek stropowych i przymocowanej do nich kołkami. W najstarszych chałupach (np. chałupa w Choszczówce-Dębskiej) w węglach pod okapem występują rysie. Pokrycie dachów stanowi słoma ze schodkowanymi krawędziami i koźlinami na kalenicy. Pochylenie połaci dachowych około (lub nieco mniej) niż 45°; konstrukcja więźby — jętkowa.

Urządzenia do ogrzewania i gotowania składają się z reguły z trzonu kuchennego z kapą, płaskiego pieca ogrzewacza (wykorzystującego ciepło spalin powstałych w trzonie kuchennym), ustawianego w miarę możliwości na pograniczu izby z alkierzem oraz pieca chlebowego, wysuniętego w miarę możliwości do alkierza, z otworem od strony izby; komin wysunięty do sieni, a w chatach dwuizbowych z sienią na przestrzał, symetrycznie założony, zasklepiony z pełnego cyrkla nad sienią. Całość jest z cegły (niekiedy w połączeniu z kamieniem polnym) wylepiona gliną i pobielona. Przy ogrzewaczach spotykają się z tegoż samego materiału wykonane ławy-leżanki (np. chata dwuizbowa w Lubominie lub chata dwuizbowa w Rządzy) uzupełniane niekiedy (Lubomin) ławą drewnianą, zaś w murze między piecem chlebowym, a ogrzewaczem, względnie w samym ogrzewaczu — wnęczki na wstawienie garnka ze strawą.

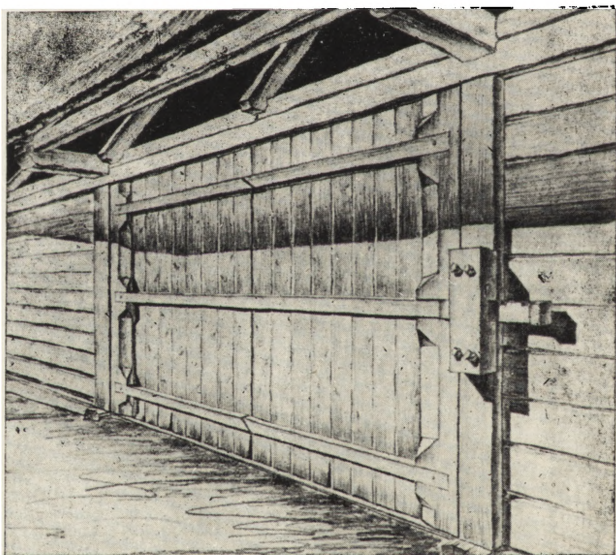
Pomimo pewnego prymitywizmu w budownictwie tych obiektów daje się zauważyć dbałość o szczegóły znamionującą również umiejętności budowniczych w dziedzinie ciesiołki; przejawia się to m. in. w oprofilowanych końcach belek stropowych, dość często jeszcze spotykanych ładnych drzwiach klepkowych, nabijanych gwoździami kowalskiej roboty, zakończeniach desek wiatrowych (spa-

Ryc. 68. Chata dwuizbowa z wnęką-podcieniem w Rządzy.

rogach) itp. Próby zdobnictwa spotyka się również w ornamentach wykonywanych wapnem na zewnętrznych ścianach chat (np. t. zy rzędy białych plam na chałupie w Choszczówce-Dębskiej). Tu i ówdzie jeszcze trafiają się, sięgające starych wzorów, zamki-kłody drewniane w zastosowaniu zarówno do chat (np. Choszczówka-Dębska), jak i budynków gospodarczych (np. stodoła w Lubomlinie).

Najstarsze, zachowane zabudowania gospodarcze — podobnie jak i chałupy — wzniesione były z bali w konstrukcji wieńcowej i wieńcowo-słupowej, o dachach w zasadzie czterospadowych, krytych strzechą. Przykładem stodoły z połowy ub. stulecia służyć może stodoła w Wólce Czarnińskiej pow. Mińskiego. Ściany stodoły o konstrukcji wieńcowo-słupowej; bale grubości 8 cm wiązane w węglach na rybi ogon z osłatkami. Podwaliny spoczywają na kamieniach. Dach krokwiowy, czterospadowy, grzbiętowy, kryty słomą. Krawędzie pokrycia schodkowa-

Ryc. 69. Zamek — kłoda u wierzei stodoły w Wólce Czarnińskiej (rys. autora).

Ryc. 70. Stara chata w Zglechowie — przykład ukształtowania dachu przyczółkowego.

ne, kalenica wzmocniona koźlinami. Pochylenie podłużnych połaci dachowych ok. 45° , poprzecznych zaś znacznie stromsze, uwarunkowane umieszczeniem skrajnej pary krokwi. Krokwie zmocowane jętkami, oparte na oczepach. Nad wierzejami okap podwyższony. Wewnątrz dwa sásieki i klepisko pośrodku, szerokie na około 4 m w świetle. Wierzeje obracają się za pomocą czopów osadzonych w odpowiednich gniazdach podwaliny i oczepu podłużnego. Stary zamek drewniany składa się z kłody umocowanej kółkami do ściany, zasuw drewnianej o odpowiednich wycięciach, 3 zastawek drewnianych i klucza służącego do podnoszenia zastawek. Wymiary stodoły — dł. ok. 16,20 m, szerokość 7,20 m, wysokość od podwaliny do oczepu podłużnego ok. 2,50 m.

Dopiero w ostatnich kilkudziesięciu latach rozpowszechnił się ekonomiczniejszy system budowy stodoł o konstrukcji ryglowej; w budynkach inwentarskich natomiast coraz częściej stosowano kamień naturalny i sztuczny. Dawne formy dachów — podobnie jak i w budownictwie mieszkaniowym — coraz bardziej zanikają na rzecz prostszych w konstrukcji dachów dwuspadowych.

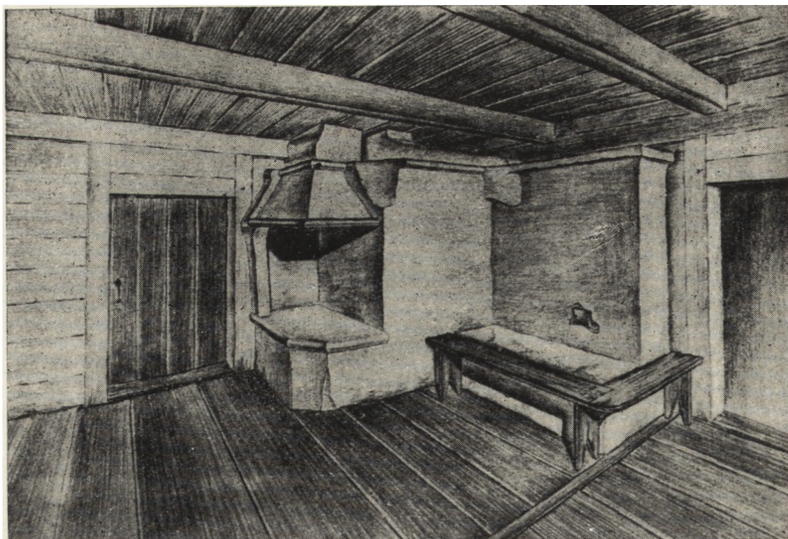
*

*

*

Jak dużą dbałością otaczał chłop źródło wody świadczyć mogą przykłady starych urządzeń studziennych. Wymienić tu m. in. należy zachowaną do ostatnich czasów studnię z XIX w. w zagrodzie Kowalskiego Stanisława⁹ we wsi Wólka Czarnińska. Cylindryczna studnia o ścianach starannie wymurowanych z kamienia polnego na głębokość około 5 m. zaopatrzona była ponad terenem w ciekawie ukształtowaną cembrowinę z bali grub. 8 cm wiązanych w węglach „na obłap” — założoną na planie foremnego sześcioboku; czerpanie wody żorawiem.

⁹ Dane aktualne dla 1941 r. w którym dokonano inwentaryzacji.

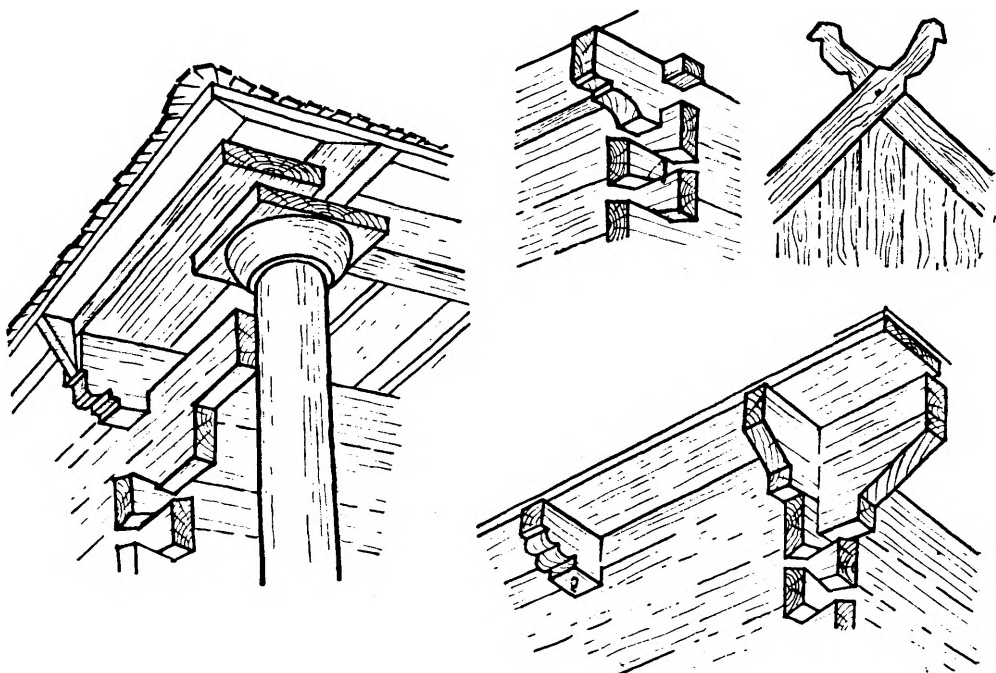
Ryc. 71. Wnętrze chaty w Lubominie (rys. autora).

Zórawie z czasem zaczęły zresztą ustępować miejsca coraz powszechniej stosowanym kołowrotom. Stare kołowroty wykonywano wyłącznie z drewna bez użycia jakichkolwiek części metalowych, dobierając np. na korby — odpowiednio krzywo wyrosłe, obrobione gałęzie.

DOMY MIESZCZAŃSKIE

Zabytkowe domy mieszczkańskie, zachowane w dawnych miasteczkach połudn.-wschodniego Mazowsza, pobudowane w drugiej połowie XVIII i pierwszej połowie XIX w., z uwagi na rzemieślniczo-rolniczy charakter i drobną skalę tych przeważnie karłowatych ośrodków, nie odbiegają na ogół zbyt daleko od dwuizbowych chałup wiejskich zarówno pod względem wielkości, jak i sposobu wykończenia¹⁰.

¹⁰ O ile jednak wyżej omówione typy chat wiejskich, powstałe w drodze długotrwałego procesu rozwojowego b. poważnie różnią się między sobą wielkością, odzwierciedlając stosunki społeczne wsi schyłku feudalizmu i okresu kapitalizmu, o tyle między poszczególnymi zachowanymi, zabytkowymi, drewnianymi domami mieszczkańskimi małych miasteczek terenu różnice w wielkości są znacznie mniejsze pomimo pewnych różnic w samym rozplanowaniu. Podczas gdy przykładowo: powierzchnia zabudowania zinwentaryzowanej dwuizbowej chaty w Lubominie jest o przeszło 130% większa od takiejże powierzchni jednoizbówki z Arynowa, zaś powierzchnia mieszkalna większa o ca 160%, to różnice w powierzchni poszczególnych zinwentaryzowanych domów mieszczkańskich prawie bez wyjątku mieszczą się w granicach kilkunastu do kilkudziesięciu procent. Tak dalece różna skala chat wiejskich uzasadniona jest przede wszystkim faktem, że spośród porównywanych — chaty najmniejsze i najprymitywniejsze pochodzą bądź jeszcze z okresu pańszczyźnianego, bądź też budowane były przez biednych lub średnio zamożnych chłopów, podczas gdy chaty duże, o rozwiniętym układzie powstawały w zagrodach bogatszych gospodarzy mogących sobie ewentualnie pozwolić na zabezpieczenie powierzchni mieszkalnej dla dzieci wchodzących w związki małżeńskie. Odmienne stan rzeczy w dawnych miasteczkach terenu, polegający na pewnej jednolitości

Ryc. 72—75. Szczegół narożnika domu podcieniowego w Stanisławowie (na lewo); fragment węgła domu w Latowiczu i sparogi chaty w Choszczówce Dębskiej (na prawo na górze); rysie i belka stropowa chaty w Choszczówce Dębskiej (na prawo na dole). (Opr. autora).

Wspólną cechą prawie wszystkich zabytkowych domów mieszczańskich, zachowanych na rozpatrywanym terenie (z których ciekawsze i najbardziej typowe zostały poddane analizie porównawczej) jest umieszczenie sieni, założonej na poprzecznej osi symetrii budynku lub nieco z tej osi zsuniętej (w wypadku, gdy chodziło np. o powiększenie powierzchni izb, położonych od południa przy szczytowym ustawieniu budynku do drogi lub placu). Sień ta b. często jest przestrzalowa z dwójgiem drzwi wejściowych¹¹. Drugą cechą wspólną jest z reguły przestrzegana zasada „jednego dymu”. Komin murowany, umieszczony osiowo nad sienią, bywa prowadzony; bądź jako czworokątna budowla niezależna konstrukcyjnie od reszty drewnianego domu, zwężająca się ku górze, wykorzystywana w przyziemiu jako komórka lub przejściowe ogniwo sieni, na poddaszu zaś jako wędzarnia, bądź też opiera się na dwóch równoległych murach kominowych wzniesionych po obu stronach sieni przesklepionej w tym miejscu kołbkowo.

standartu przestrzennego podstawowej masy starej zabudowy mieszczańskiej, wynikał z warunków społeczno-ekonomicznych, w jakich rozwijały się, a następnie zamierały te miasteczka, jako organizmy miejskie; patrz M. B e n k o, Dawne ośrodki miejskie południowego Mazowsza prawobrzeżnego, „Ochrona Zab.,” 1956, nr 4.

¹¹ Układ taki tworzył warunki do ewentualnego zasiedlenia domu przez dwie rodziny, bądź też pozwalał wykorzystać jedną stronę domu na sklep i warsztat, a drugą — na mieszkanie.

Dalszą wspólną cechą, odróżniającą przy tym omawiane domy mieszczańskie od słomą krytych chat wiejskich, jest pokrycie dachów prawie z reguły gontem (przy pochyleniu połaci dachowych ca 45°), przy najczęstszym ukształtowaniu bryły dachów bądź jako czterospadowych, grzbietowych — w budynkach najstarszych (np. z XVIII w.), bądź naczółkowych — w budynkach późniejszego pochodzenia. Rzadziej stosunkowo występują natomiast w zabudowie mieszczańskiej tego terenu dachy przyczółkowe — reprezentowane przez dom z roku 1776 przy rynku Górki w Mińsku Mazowieckim. Konstrukcja ścian drewnianych — z bali: bądź wieńcowa, bądź — zwłaszcza w późniejszych przykładach — wieńcowo słupowa, przy czym grubość bali nie mniejsza od 10 cm, a w niektórych wypadkach (jak np. dom podcieniowy przy Rynku w Latowiczu) ca 15 cm. Krokwie na okapie opierają się najczęściej o płatwie, przerzucone na wysuniętych oprofilowanych końcach belek stropowych, ewentualnie — rysi. W niektórych przypadkach najstarszych budowli z XVIII w. (jak np. nieistniejące dziś domy pod nr 14 przy Rynku i pod nr 3 przy ul. Nadrzecznej w Mińsku Mazowieckim) krokwie zaczepowane były w wystające końce belek stropowych, przy czym wobec ukształtowania dachów jako czterospadowych stosowano w okapach ścian szczytowych odpowiednie stopki zastępujące belki.

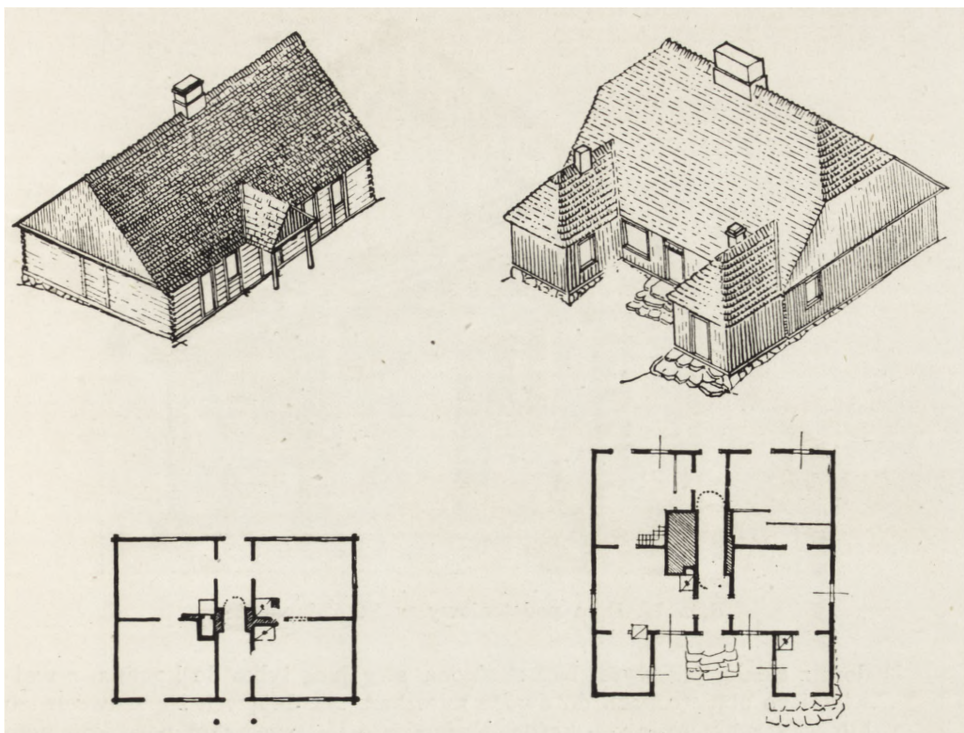

Rys. 76. Ludowa rzeźba drewniana z Pogorzeli.

Urządzenia ogrzewnicze — podobne do opisanych w chatach wiejskich, natomiast na ogół lepsze oświetlenie izb przy pomocy większych nieco okien.

Wewnątrz — najczęściej wyprawa na dranicach, a pułapy na belkach odsłoniętych od dołu. W paru przykładach, jak np. w domu podcieniowym przy Rynku Nr 5 w Latowiczu, czy też w domu przy Rynku w Cegłowie, belki stropowe opierają się na biegnącym wzdłuż domu tragarzu, zaopatrzonym w napisy zawierające sentencje, krótkie modlitwy, ewentualnie daty budowy. W przypadku pochodzącego z XVIII w. w/wym. domu przy Rynku Górki (Siennicka Nr 26) w Mińsku Mazowieckim — napis taki znajdujemy na podwalinie¹².

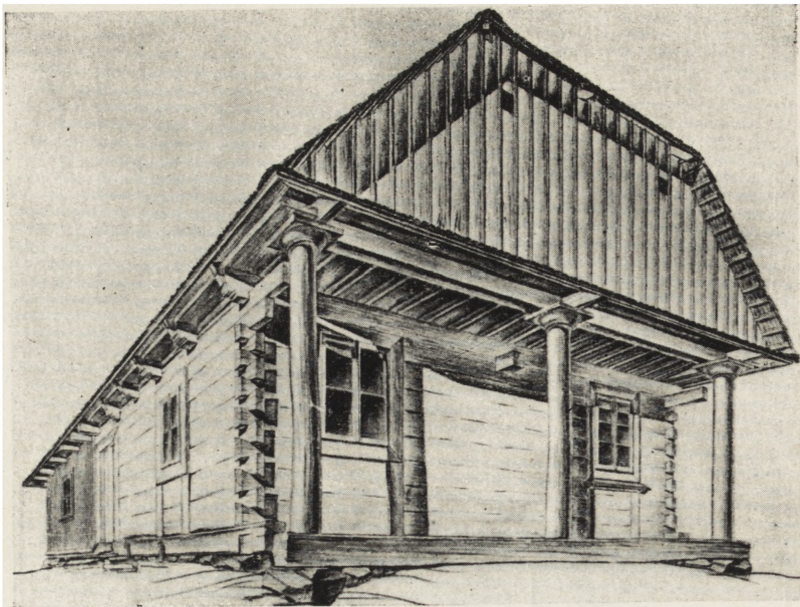
Analizując rozwiązania poszczególnych domów daje się wyodrębnić parę typów, a w szczególności:

Ryc. 77 i 78. Dom z sienią na przestrzał przy ul. Nadrzecznej nr 4 w Mińsku Maz. (plan i widok na lewo); dom z alkierzami w Mińsku Maz. (plan i widok — na prawo) (Opr. autora).

- 1) dom o czworacznym układzie z sienią na przestrzał, na osi symetrii założoną, lub nieco z osi zsuniętą, z czterema izbami po dwie z każdej strony sieni rozłożonymi, z wejściem do sieni zaakcentowanym niekiedy ganeczką o trójkątnym tympanonie na kolumnkach. (np. dom drewniany z pierwszej połowy XIX wieku przy ul. Nadrzecznej Nr 4 w Mińsku Mazowieckim, lub dom z tego okresu przed farą w Stanisławowie). Poszczególne izby w tym układzie mogły być wykorzystywane, jako oddzielne jednoizbowe mieszkania, bądź też łączone po 2 w jedno mieszkanie (z ewent. przeznaczeniem jednej na warsztat rzemieślnika, drugiej zaś na mieszkanie — np. domy pod Nr 3 lub 4 przy ul. Nadrzecznej w Mińsku Mazowieckim). Rozplanowania takie rozwiązywano na rzucie 8x12 do 10x14 metrów, najczęściej ok. 9x13 m. Liczne domy tego typu spłonęły w r. 1944 w Stanisławowie. Do pochodnych tego typu należą niewątpliwie rozwiązania pierwszych kamieniczek mieszczańskich spotykanych na tym terenie, jak np. dom pod Nr 10 przy Rynku oraz stara szkoła przy ul. Warszawskiej w Mińsku Mazowieckim;

¹² Napis wycięty na podwalinie szczytowej ściany od strony rynku, dający się jeszcze odczytać przed kilkunastu laty brzmiał: „Bóg Widzi Czas Ucieka Śmierć Goni Wieczność Czekaj Ano Dni 1776 di 9 Juli”, a nad nim pod górną krawędzią podwaliny, mniejszymi literami: „Przez Jana Licińskiego budowane domostwa”.

Ryc. 79. Dom podcieniowy w Stanisławowie.

- 2) dom z sienią, jak wyżej lecz skróconą, sięgającą tylko do komina, z wejściami po obu stronach do dwóch mieszkań, składających się z dwóch izb lub izby z alkierzem — każde. Niekiedy, o ile przestrzeń poza kominem (stanowiąca naturalne jakby przedłużenie sieni) nie była wykorzystywana na komórki lecz włączana do jednej z tylnych izb, nic nie stało na przeszkodzie połączenia tej izby przy pomocy drzwi z sienią. Szerokość domów tego typu na istniejących przykładach stwierdzono w granicach 6 do 7 m, przy zachowaniu długości zbliżonej do poprzedniej tj. przeciętnie ca 13 m; ten typ reprezentowany jest przez najstarszy z odkrytych na terenie domów mieszkalnych — pochodzący z r. 1776 dom drewniany przy ul. Sienickiej Nr 26 (róg Rynku Górki) w Mińsku Mazowieckim oraz dom drewniany przy Rynku Nr 7 w Cegłowie, pochodzący z 1805 r.;
- 3) dom podcieniowy, oparty w zasadzie na jednym z poprzednio omówionych schematów rozplanowania, posiadający w szczycie zwróconym do rynku lub ulicy znacznie poza lico ściany wysunięty dach, wsparty na kolumnkach; typ ten reprezentowany jest przez dwa drewniane domy z pocz. XIX wieku: przy Rynku pod Nr 9 w Stanisławowie (spalony w r. 1944) i przy Rynku pod Nr 5 w Łatowiczu. Wg ustnej tradycji miejscowej ludności typ ten był w swoim czasie dość rozpowszechniony w miasteczkach poł.-wsch. Mazowsza¹³;
- 4) dom z alkierzami, ustawiony frontową podłużną ścianą w pierzei rynku lub ulicy, symetrycznie rozwiązany, z sienią na przestrzał, z czterema izbami po dwie z każdej strony sieni oraz dwoma występującymi na zewnątrz alkierzami od wnętrza posesji; do r. 1942 znajdowały się jeszcze

¹³ Patrz M. Benko, Kilka uwag o zabytkowych domach podcieniowych w Stanisławowie i Łatowiczu..., „Ochrona Zabytków”, 1955, nr 4, str. 252.

Ryc. 80. Była rządcówka w Siennicy.

w Mińsku Mazowieckim dwa drewniane domy tego typu (z pocz. XIX w. lub końca XVIII w. pochodzące): przy ul. Nadrzecznej pod Nr 2 i przy Rynku pod Nr 4, natomiast na podstawie starego planu miasta z r. 1867 można domyślić się istnienia w tym czasie większej ilości tego rodzaju obiektów.

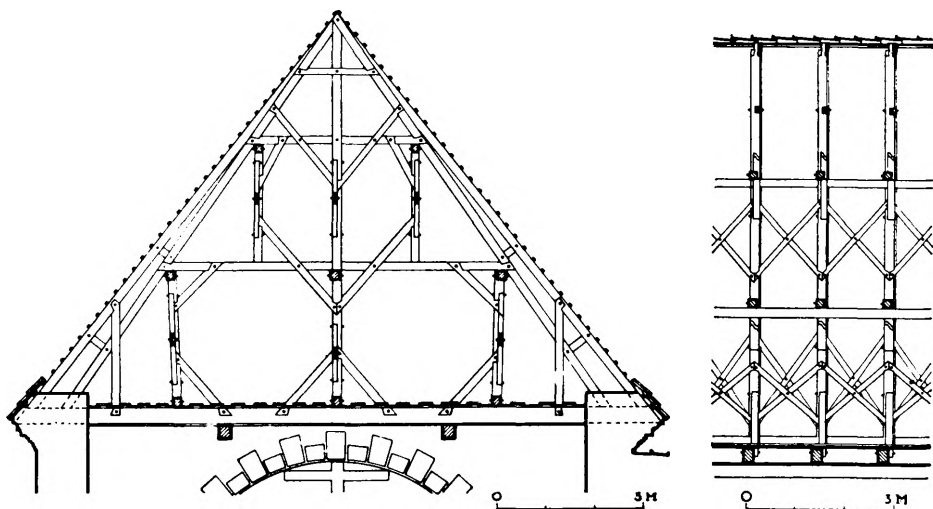
Przy całej skromności i prostocie występujących na omawianym terenie, zabytkowych domów mieszczańskich, z których jedynie może domy podcieniowe przejawiają pewne staranie o bogatszą nieco formę architektoniczną, nie należy pominąć milczeniem usiłowań budowniczego starającego się urozmaicić swe dzieło ciekawszym szczegółem, jak: oprofilowane końce belek stropowych czy rysi, drzwi klepkowe, klamki i szyldy kowalskiej roboty, klasycyzujące kolumnienki itp.

Odbiegają wielkością i charakterem dopiero domy nieco późniejsze od poprzednich, pochodzące już z okresu narastającego kapitalizmu, jak np. dom pod Nr 5 przy Rynku w Mińsku Mazowieckim, który cechuje naśladownictwo klasycystycznych form kamiennych — w drewnie.

OBIEKTY DWORSKIE

Odrębną grupę budynków zabytkowych stanowią drewniane obiekty dworskie, sięgające na tym terenie na ogół okresu klasycyzmu końca XVIII i pocz. XIX w. Szereg charakterystycznych dla omawianego środowiska, jak np. dwory w Rudzienku, Lasominie i Łukówcu zostały przez autora opisane w nr 3, 1957 r. „Ochrony Zabytków“. Spośród zabytków nie wymienionych w wyż. wym. opracowaniu zasługuje na uwagę b. rządcówka przy dworze Siennickim — budynek przypuszczalnie z końca XVIII w., o planie zbliżonym do kwadratu, wzniesiony z bali, szalowany deskami, kryty dachem brogowym pobitym gontami, z wielkim kominem po środku; pochylenie połaci dachowych ok. 50° (ryc. 80).

Wieżba dachowa fary w Cegłowie. Niewątpliwie najstarszym, zachowanym zabytkiem ciesiołki na południowym Mazowszu prawobrzeżnym jest gotyckiego typu wieżba dachowa fary w Cegłowie. Zmienne losy murowanego z cegły budynku kościelnego¹⁴ dają się prześledzić również w toku analizy imponującej i skomplikowanej konstrukcji dachów nawy, prezbiterium i wieży-kruchty. Niewątpliwie najstarszą, pochodzącą z pocz. XVI w. jest wieżba dachu nawy. Składa się z jednakowych koźłów więzwarowych ze storczykami, rozstawionych w odstępach ok. 1,35 m, rozpartych w kierunku podłużnym w 3 płaszczyznach usztywniających. Szczegółowy rysunek konstrukcji dachu nawy zamieszczony został w nr 2/55 „Ochrony Zabytków“.

Ryc. 81 i 82. Wieżba dachowa nad prezbiterium fary w Cegłowie. Przekroje: poprzeczny (na lewo) i podłużny — fragment (na prawo). (Opr. autora).

Późniejszego pochodzenia — przypuszczalnie z pocz. XVII w.¹⁵ — jest wieżba nad prezbiterium, rozpiętością i wysokością równa wieżbie nad nawą, znacznie natomiast lżejsza, o delikatniejszych przekrojach kantówki i odmiennym rozwiązaniu koźłów, jak to pokazano na załączonym rysunku.

Również gotyckiego typu wieżba, o mniejszej rozpiętości i znacznie prostsza, oparta na systemie jednorodnych koźłów ze storczykami, zachowała się nad wieżą-kruchtą.

Do dziś zachowały się ślady numeracji elementów wieżby dachowej, jak mieczy, ramion, storczyków itp., należących do poszczególnych koźłów. Nad nawą na elementach tych widoczne są wręby wykonane dłutem (ilość wrębów odpowiada numerowi); nad prezbiterium — kreski wykonane farbą. Odmienne

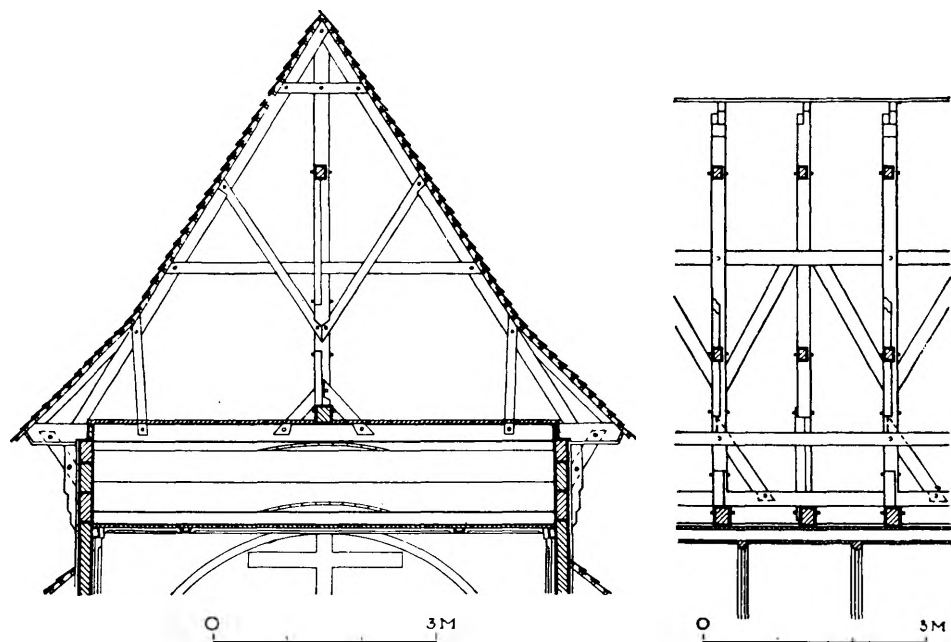
¹⁴ M. Benko, Cegłów renesansowe miasteczko mazowieckie i jego zabytki, „Ochr. Zab.”, 1955, nr 2, str. 89.

¹⁵ Wykonana w związku z odbudową części prezbiterialnej kościoła.

też ukształtowane są nakładki na rybi ogon: nad prezbiterium — zwykle, nad nawą — zazębione.

Barokowa sygnaturka kościoła, kryta blachą, posiada samodzielną konstrukcję słupową, opartą na pomoście belkowym tuż obok łuku tęczowego. Wprowadzona znacznie później, spowodowała wyjęcie niektórych elementów starej więźby dachowej, po których pozostały puste gniazda.

Fara w Długiej Kościelnej. Pierwszy kościół parafialny w Długiej Kościelnej, fundowany przez Kapitułę Kolegiaty Warszawskiej, pobudowany został z drewna w r. 1445; obecny — wzniesiony z bali modrzewiowych — pochodzi z ok. 1630 r.¹⁶, posiada jednak w swym układzie, więźbie dachowej i sylwecie silnie wyciśnięte piętno rozwiązań średniowiecznych — gotyckich.

Ryc. 83 i 84. Więźba dachowa fary w Długiej Kościelnej. Przekroje: poprzeczny (na lewo) i podłużny — fragment (na prawo). Opr. autora).

Kościół orientowany, składa się z: trzech naw (których łączny rzut poziomy zbliżony jest do kwadratu), prezbiterium zakończonego poligonalnie równej z główną nawą szerokości, starej zakrystii przy północnej (podłużnej) ścianie prezbiterium, kruchty przy zachodniej ścianie szczytowej oraz niedawno wzniesionej, nie harmonizującej z całością, nowej zakrystii dobudowanej do prezbiterium od południa. Wejście do kościoła od zachodu przez kruchtę przykrytą dwuspadowym dachem grzbietowym. Wąskie nawy boczne, oddzielone od środkowej dwoma parami słupów drewnianych, ośmiobocznych, znacznie niższe, przykryto podobnie, jak i starą zakrystię, dachami pulpityowymi. Dach nawy i prezbiterium — jednolity, grzbietowy, ukształtowany od wschodu w spo-

¹⁶ Dane z archiwum parafialnego w Długiej Kościelnej.

sób odpowiadający poligonalnemu układowi ścian prezbiterium; pokrycie dachów — gontem. Słupy wewnętrzne dźwigają górną część ścian podłużnych nawy głównej, a pośrednio również i ciężar dachu; przekrój poprzeczny kościoła przypomina układ bazylikowy. Znacznie wysunięty okap nawy głównej i prezbiterium, oparty na wypuszczonych końcach belek, podpartych rytmicznie rozstawionymi zastrzałami, obiega budowlę od północy, wschodu i południa. Nad nawą główną strop podwójny: strop pierwotny na wyżej wspomnianych belkach (o wym. przekroju ok. 22x24 cm, wchodzących równocześnie w skład wiązania dachowego) oraz później wprowadzony — strop wewnętrzny na lekkich beleczkach (o przekroju ok. 15x18 cm), około 1,10 m poniżej poprzednich osadzonych, i oszalowanych od spodu. Ściany naw bocznych wraz z wystającymi lisicami oraz ich strop, przedstawiający imitację sklepienia odcinkowego o niewielkiej strzałce — również wyszalowane; podobnie — prezbiterium, oddzielone od nawy głównej łukiem tęczowym, posiada szalowane ściany oraz imitację sklepienia na żebrach. Klucz sklepienia drewnianego nad prezbiterium podniesiony jest w stosunku do poziomu stropu nawy gł. około 1 m, sklepienie to bowiem wykonano bezpośrednio pod belkami więzarów dachowych. O przypuszczalnym pierwotnym wyglądzie wewnętrznym ścian dają pojęcie nieoszalowane od wewnątrz bale ścienne, widoczne nad sklepieniem drewnianym prezbiterium oraz w przestrzeni międzystropowej nad nawą główną. Łuk tęczowy zbliżony do półokręgu, oddzielający nawę główną od prezbiterium, wykonano przez kolejne nadwieszanie bali ściany poprzecznej — na strychu pełnej. U szczytu zachodniego znajduje się chór muzyczny wsparty na dwóch drewnianych, okrągłych kolumnach.

Wieżba dachowa typu gotyckiego, jednolita nad nawą i prezbiterium, z jedną kratą rozporową, posiada kozły krokwiowe rozstawione co 1,20—1,25 m, przy czym co drugi z nich jest kózłem więzarym. Storczyki kozłów więzarych ustawione w płaszczyźnie symetrii na podłużnej płatwi stropowej, u góry z krokwiami skołkowane, podwieszają przy pomocy par mieczyków (w płaszczyźnie więzara) co drugą belkę stropową. Każdy storczyk podwieszony jest na parze skośnych ramion do krokwi. Wszystkie belki podwiązane są lekko pochylonymi mieczami, założonymi w odległości około 80 cm od opór, do krokwi, wskutek czego wolna rozpiętość belek uległa dość znacznej redukcji. Zasadnicze pochylenie krokwi wynosi 58°. Przez założenie nad okapem dodatkowych krokiewek, wspartych na końcach wysuniętych belek stropowych, uzyskano zmniejszenie do 46° pochylenia dolnej części połaci dachowych, jak również wytworne ich wygięcie. Słupowa konstrukcja sygnaturki późniejszego pochodzenia spoczywa na pomoście z kantówek, ułożonych na jętach.

Na zewnątrz — kościół oszalowany pionowo bitymi deskami i olistwowany, z arkadowym zakończeniem pod okapem. Z tła szalowania występują lisice, prostokątne w przekroju, a w trzech tylnych ścianach prezbiterium — o sfazowanych krawędziach. Późniejszego pochodzenia szalowanie zewnętrznych ścian osłabia efekt zastrzałów i stopek rytmicznie występujących pod końcami belek u okapu.

Kościół stoi na niewielkim cmentarzyku o kształcie nieregularnego wieloboku, otoczonym murem kamiennym i wieńcem starodrzewu. Przy murze od strony traktu, w pobliżu bramy, stoi drewniana, zabudowana „na słup“ dzwonnica o planie prostokątnym, zbliżonym do kwadratu, oszalowana deskami pionowo-bitymi, pokryta czterospadowym dachem brogowym, pobitym gontem.

Fara w Długiej Kościelnej reprezentuje najstarszy przykład kościoła drewnianego spośród obiektów zachowanych na pół-wschodnim Mazowszu. Przenosząc tradycje gotyckiego budownictwa drewnianego, ułatwia wyrobienie poglądu na konstrukcyjne i architektoniczne rozwiązania nieistniejących już obecnie, analogicznych budowli tego terenu, wzmiankowanych m. in. w pracy J. Łukaszewicza. Tradycyjne formy ulegały stosunkowo powolnej ewolucji o czym mogą również świadczyć późniejsze, pochodzące z XVII i XVIII w. przykłady, jak np. fary w Siennicy i Jeruzalu.

Fara w Siennicy. Fara w Siennicy ufundowana przez właściciela miasteczka — Pawła Siennickiego, pobudowana w latach 1693—98 przez budowniczego Jana Gołkowskiego¹⁷, na miejscu dawnego, drewnianego kościoła parafialnego z około 1528 r.¹⁸ (również fundacji Siennickich — Stanisława, Jana i Mikołaja — założycieli miasteczka) spalona została w r. 1939 w czasie najazdu hitlerowskiego. Zachowane materiały pomiarowe i fotograficzne pozwalają jednak odtworzyć układ zewnętrzny i plan budynku.

Kościół pobudowany był na wzgórku wśród rynku ówczesnego miasta, na zamknięciu osi widokowej gościńca warszawskiego; orientowany, drewniany o wieńcowej konstrukcji ścian z bali 7-calowych (wzmocnionych później lisicami i oszalowanych deskami), kryty gontem, trzynawowy, z wydłużonym, zamkniętym poligonalnie prezbiterium, dobudowaną doń od północy zakrystią oraz kruchtą od zachodu, na osi głównej. Plan naw zbliżony był do kwadratu; długość prezbiterium — zbliżona do długości naw. Niegdyś kościół posiadać miał dwie wieże, potem jedną, która służyła za dzwonnice i rozebrana została w r. 1881. Dzwonnice ustawiono oddzielnie na cmentarzu, a przy szczycie zachodnim dobudowano kruchtę. Wieże musiały posiadać konstrukcję słupową, niezależną od reszty kościoła; o ich istnieniu mógł świadczyć również ślad drzwi widoczny od wewnątrz, w zachodniej szczytowej ścianie fary, na poziomie podłogi chóru. Wewnątrz: nawa środkowa i dwie boczne znacznie wyższe, oddzielone od głównej trzema parami słupów, na których opierały się, nad nawami bocznymi umieszczone, galeryjki. Górą — wspólny, w jednym poziomie, strop. U szczytu zachodniego znajdował się chór muzyczny wsparty na dwóch drewnianych słupach; wejście na galerie — z chóru. Prezbiterium równej z główną

Ryc. 85. Fara w Długiej Kościelnej — widok od prezbiterium.

¹⁷ Patrz M. Benko, Mało znane dzieło Antoniego Solari w Siennicy, Studia z historii budowy miast, I.U.A., 1955.

¹⁸ Parafię erygował w 1528 r. bp. poznański Jan Łatański; przy spisaniu aktu erekcyjnego brał udział Andrzej Frycz Modrzewski ówczesny notariusz biskupi.

nawą szerokości i podobnej wysokości, wydzielono tęczą, wytworzoną nasuniętymi górą balami ścian. Na tęczy umieszczony był krucyfiks z datą 1698 r. Wewnątrz ściany kościoła z bali nieszalowane, w prezbiterium — pobielone; pod belkami stropowymi podbiło podsufitkę z desek. Nawy oświetlono trzema dużymi oknami, umieszczonymi w pld. ścianie poniżej galerii oraz oknami małymi, umieszczonymi nad galeriami, po trzy w ścianach pld. i pln. Do kościoła wchodziło się niegdyś przez drzwi, umieszczone w południowej ścianie bocznej; drzwi te ostatnio były nieczynne wobec urządzenia głównego wejścia przez kruchtę w szczycie zachodnim. Prezbiterium, oświetlono czterema oknami ze skromnymi witrażami; dwa z nich znajdowały się w ścianie południowej oraz po jednym w skośnych ścianach, po bokach ołtarza wielkiego. Zakrystia z sionką i oddzielnym wyjściem znajdowała się przy północnej ścianie prezbiterium. Zewnętrzne szalowanie ścian z desek pionowo-bitych, listwowane, było późniejszego pochodzenia. Dokoła naw i prezbiterium obiegał u okapu wyszalowany gzyms. Pod gzymsiem naw i u szczytu — fryz z arkadek, odpowiadających listwowaniu, a w narożnikach — imitacja pilastrów. Dachy naw i kruchty — grzbietowe, dwuspadowe; grzbietowy dach prezbiterium zakończono od wschodu trójkątnymi połaciami, odpowiadającymi poligonalnemu układowi ścian; dach zakrystii — pulpitowy. Pochylenie połaci dachowych zbliżone do 45°. Nad dachem naw, u szczytu wschodniego, znajdowała się skromna sygnaturka kryta blachą. Cmentarz kościelny, dawniej grzebalny, w kształcie nieregularnego wieloboku zbliżonego do owalu, obwiedziony był dokoła starym, omszonym murem z kamienia polnego. Wejście na cmentarz — od zachodu. Na prawo od bramki, przy murze cmentarnym, znajdowała się drewniana dzwonnica o planie zbliżonym do kwadratu, z czterospadowym dachem brogowym, krytym gontem, wzniesiona na słup, dołem szalowana deskami pionowo-bitymi, listwowanymi, górą zaopatrzona w otwory zamknięte odcinkowymi łękami obniżonymi. Uległa spaleniowi wraz z kościołem¹⁹. Kościół posiadał podziemia wykonane w cegle, założone pod prezbiterium — dziś częściowo zrujnowane i zasypane rumowiskiem. Składały się z krypty założonej wzdłuż południowej ściany prezbiterium, korytarza prostopadłego do osi głównej kościoła oraz dwóch wąskich, głębokich nyz, odchodzących od korytarza w kierunku głównego ołtarza. W pierwszej z nich, od strony krypty licząc, spoczywały zwłoki biskupa sufragana płockiego Mzowskiego, podczas gdy w krypcie składano niegdyś prochy Siennickich. Zejście do podziemi schodami (przez drzwi w podłodze) znajdowało się w nawie głównej u wstępu do prezbiterium²⁰.

¹⁹ We wschodniej części cmentarza, za prezbiterium, zachował się do wojny empirowy nagrobek Truszczyńskiego, wykonany w piaskowcu w kształcie małego obelisku. Zniszczony został w r. 1941 przez hitlerowców, którzy na wzgórku kościelnym ustawili kilka baraków dla wojska, zaś na cmentarzyku kościelnym urządzili m. in. kloakę, a kamień z ogrodzenia używali do budowy dróg.

²⁰ W czasie oględzin obiektu, wiosną 1943 r., krypta Siennickich zachowana jeszcze była względnie najlepiej; wymiary w planie ok. 3,5x5 m; zasklepiona była sklepieniem tzw. obniżonym, odcinkowym, o dużej strzałce, równej przeszło 1/3 rozpiętości, na grub. 1/2 cegły; posiadała 2 okienka i nyzę głęb. ok. 30 cm w ścianie połudn.; w dolnych partiach ścian widoczne głązy narzutowe; reszta wykonana w cegle, niegdyś wyprawiana. Sklepienie u wejścia częściowo zawalone. Wysokość krypty w świetle, w kluczu, ok. 1,80 m. Z obu nyz równoległych do krypty, z których pierwsza od pld. zasklepiona była sklepieniem o łuku pełnym na grubość 1 cegły, a druga — jednostronnie wzniesionym (tzw. łabędzia szyja) o tej samej grubości, pozostały tylko resztki. Większa część sklepień i ścian od zachodu była już roze-

Ryc. 86. Fara w Siennicy (wg. rys. autora).

Fara w Jeruzalu. Pierwszy kościół wybudowany został w ówczesnym mieście Żeliszewie (tak do połowy 18 stulecia nazywał się Jeruzal) przez dziedziców dóbr Łukówca i Żeliszewa, braci Serafina sędziego czerskiego i Zygmunta Oborskich. Erekcję nadał w r. 1532 dnia 20 stycznia biskup poznański Jan Latański. Kościół ten uległ zniszczeniu i około roku 1757 Kazimierz Rudzieński wojewoda mazowiecki, do którego w międzyczasie dobra te przeszły, wzniósł nowy kościół drewniany, który z pewnymi uzupełnieniami przetrwał do dnia dzisiejszego. Ustawiony został równolegle do południowej pierzei rynku, na wzgórku, orientowany; cmentarz kościelny w kształcie nieregularnego wieloboku — otoczony murem kamiennym i wieńcem starodrzewu.

Kościół składa się z: prezbiterium zamkniętego od wschodu trzema bokami ośmioboku, trzech naw (o wysokości podobnej do wysokości prezbiterium), z których środkowa tejże samej co prezbiterium szerokości, a dwie boczne znacznie węższe (oddzielone od głównej trzema parami słupów drewnianych dźwigających przy pomocy podciągów belkowanie stropu), z kruchty u szczytu zachodniego, drugiej kruchty od południa oraz zakrystii przy północnej ścianie prezbiterium. Nawy były początkowo znacznie krótsze i łącznie zbliżały się w planie do kwadratu. Dopiero w r. 1884 przedłużono kościół o przeszło 5 m w kierunku zachodnim. Wskazują m.in. na to 4 nowe kozły krokwiowe nad nawami od zachodu. Z tego czasu musi też pochodzić kruchta wraz z pomieszczeniem nad nią, wykorzystywanym dla organu. Ściany kościoła wykonane z bali 7 cali grub., zmocowane lisciami oprofilowanymi o barokowym wykreju, wewnątrz i zewnątrz oszalowane deskami, wsparto na podwalinach, które z kolei spoczywają na podmurówce z kamienia i cegły. Szalowanie zewnętrzne bite

brana lub zawalona. Stwierdzono też całkowite zniszczenie i zawalenie korytarza, łączącego kryptę i obie nawy oraz zejście. Wymiary pomierzonych sztuk cegieł w krypcie Siennickich wynosiły ok. 29/28,8/x15/14,8/x7,5—8,5 cm.

pionowo, listwowane. Oszalowanie kościoła, podciągnięcie obecnych podwalin, podmurówka itp. roboty pochodzą prawdopodobnie z czasu rozbudowy w roku 1884. Dach świątyni dwuspadowy, grzbietowy, kalenica nad prezbiterium niższa, a połaci trójkątne od wschodu odpowiadają trzem bokom ośmioboku. Zakrystia pokryta dachem pulpitowym, kruchta od zachodu — dwuspadowym, grzbietowym, a kruchta od południa trzyspadowym. Pokrycie dachu — gontowe na ołaceniu; pod okapem wykonany w drzewie gzyms; nad kalenicą u wschodniego skraju nawy głównej — barokowa sygnaturka z hełmem krytym blachą. W zarysie planu kościoła widoczne są jeszcze pewne cechy układów gotyckich: wydłużone, poligonalnie zamknięte prezbiterium, kwadratowy pierwotnie korpus główny z wejściem w ścianie południowej (główne drzwi w szczycie zachodnim wraz z kruchtą pochodzą z czasów wyż. wspomnianej rozbudowy kościoła), przylegająca do płn. ściany prezbiterium zakrystia. Zatracona jest już tu jednak strzelistość gotyku, proporcje uległy zmianie. Wieżba dachowa zachowała jeszcze pewne gotyckie elementy formalne, ale brak jej gotyckiej myśli konstrukcyjnej. Pochylenie połaci stosunkowo nieduże: około 49° (główne krokwie). Wieżba dachowa, która ulegała pewnym reperacjom i wymianie zniszczonych elementów, składa się nad nawami z dwóch partii: starej z XVIII wieku, współczesnej budowie kościoła i nowszej, wzniesionej nad dobudowaną częścią naw w drugiej połowie wieku XIX. Stara wieżba posiadała kozły główne rozstawione w odstępach co 2,60 m, składające się z: pary krokwi, pozornego storczyka²¹, sięgającego od kalenicy do ułożonej na belkach stropowych płatwi stopowej, dwóch jętek, oraz pary ramion skośnych, wiążących storczyk z krokwiami. Pomiedzy tymi kozłami ustawiono kozły pośrednie, w których widzimy tylko krokwie rozparte dwoma jętkami z dodatkowym usztywnieniem zastrzałami od krokiew do jęty dolnej. Podłużne usztywnienie stanowią — prócz płatwi stopowej — płatew górna, biegnąca w płaszczyźnie symetrii pod dolnymi jętkami, związana ze storczykami na nakładkę oraz krzyże św. Andrzeja założone pomiędzy storczykami. Na belkach stropowych (wym. ok. 16×29 cm nad nawami i ok. 12×22 cm nad prezbiterium) — pułap z desek przybijanych kołkami. Dach na skutek założenia dodatkowych krokievek załamuje się lekko w pobliżu połowy szerokości połaci. Podczas, gdy krokwie główne opierają się nad ścianami, krokiewki dodatkowo wysunięte są na zewnątrz na szerokość okapu. Wnętrze kościoła na skutek późniejszych zmian (jak szalowania, pułapy itp.) zatraciło swój pierwotny charakter. Słupy między nawami prostokątne w przekroju, klasycystyczne, malowane olejno ze złoceniami. Nad nawami strop płaski; deski podsufitki przybito do belek stropowych; nad prezbiterium wykonano w drewnie imitację sklepienia zwierciedlanego (prawdopodobnie współczesna klasycystycznym słupom i szalowaniu ścian). Sklepienie to obite blachą i na białło malowane stanowi tło dla olejno malowanego plafonu. Między nawą a prezbiterium łuk tęczyowy spłaszczony, pozbawiony obecnie belki tęczowej. Ślady jej po wycięciu są jeszcze u opór widoczne; znajdowała się na wysokości ok. 3,60 m nad podłogą i posiadała przekrój ok. 20×28 cm. — Krucyfiks z tęczy przeniesiony został i umieszczony na zewnętrznej, tylnej ścianie prezbiterium. U zachodniej ściany szczytowej — chór muzyczny na całą szerokość kościoła, wsparty na sześciu słupach drewnianych,

²¹ Storczyki kozłów głównych są wczopowane w płatew stopową, nie są jednak ani z tą płatwią, ani z belkami stropowymi powiązane mechanicznie (charakterystycznym dla konstrukcji gotyckich), które umożliwiałyby pracę konstrukcji na rozciąganie i tworzyło kozły wiązarowe z podwieszonymi belkami.

Ryc. 87. Fara w Jeruzalu.

obejmuje również pomieszczenie nad kruchtą, z której prowadzą nań schodki. Wejście do kościoła w południowej, podłużnej ścianie naw (przy nim kruchta późniejszego pochodzenia) i drugie — od zachodu — wykonane w związku z rozbudową w r. 1884. Nad tym ostatnim nadwieszony daszek pokryty gontem. Oświetlenie naw przez okna prostokątne umieszczone po trzy w każdej ze ścian podłużnych (stara część świątyni miała tylko po dwa okna, trzecie znajduje się już w nowodobudowanej partii) oraz przez dwa okna w szczycie zachodnim nad chórem. Oświetlenie prezbiterium przez dwa okna, półkolisto zakończone, umieszczone w ścianie południowej. W północnej ścianie prezbiterium — skromny, pełnym łękiem przykryty, portal drewniany do zakrystii. Podłoga w kościele drewniana; w prezbiterium — b. stara, z desek o szerokości przekraczającej często 40 cm, przybijanych kołkami.

W południowej części cmentarza kościelnego zachował się pomnik Floriana Cieszkowskiego, starosty kleszczelskiego, z końca XVIII w. rozwiązany w postaci łuku triumfalnego, murowany i otynkowany. Część środkowa, wyższa, zawiera arkę, pełnym łękiem zasklepioną, z przemurowaną z tyłu ścianką; po obu stronach arkady dwa pilastry podtrzymują architrav; nad belkowaniem fryz z tryglifami i gzyms koronujący pod daszkiem krytym dachówką. Boczne części pomnika, niższe, posiadają przejścia w postaci furt przesklepionych obniżonymi łękami odcinkowymi. Wyższa część środkowa ujęta po bokach spływami ze ślimacznicami, odwróconymi do góry, stanowiącymi reminiscencję baroku w tym klasycystycznym obiekcie.

Przy murze ogrodzeniowym, w płn. części cmentarza kościelnego stoi drewniana dzwonnica o konstrukcji słupowej, założona na planie prostokąta, o dwóch kondygnacjach przedzielonych pomostem z desek; w dolnej części — oszalowana deskami pionowo bitymi z olistwowaniem; górą — otwiera się (w podłużnych ścianach czterema, w poprzecznych zaś trzema) przezroczami, zakończonymi trzema bokami trapezu równoramiennego, którego ramiona stanowią zastrzały od słupów do oczezu. Dach namiotowy, kryty gontem. Podwalina wym. około

26x30 cm spoczywa na kamieniach. Niektóre elementy konstrukcji, jak np. trzy słupy, jedna z belek, noszą ślady dawnych gniazd i zacięć; muszą pochodzić z rozbiórki jakiejś starszej budowli, być może dawnej dzwonnicy.

U zachodniego szczytu kościoła, przy południowej ścianie kruchty — naczynie na wodę święconą, kute w granitowym głazie polnym, obecnie nie użytkowane²².

* *

Analiza porównawcza trzech najstarszych — na rozpatrywanym terenie — zabytkowych kościołów drewnianych: w Długiej Kościelnej, Siennicy i Jeruzalu, pochodzących z XVII—XVIII w., wskazuje na:

- 1) przetrwanie w układzie tych zabytków b. silnych wpływów metod konstrukcyjnych i form gotyckich, jak: rzuty naw, ukształtowanie prezbiteriów, konstrukcja dachów itp.,
- 2) zbliżone stosunkowo wielkości²³ i podobny układ planów, aczkolwiek przekrój w przypadku Długiej — bazylikowy, zaś w Siennicy i Jeruzalu — typu halowego;
- 3) stopniową zmianą proporcji — z upływem czasu: od wysmukłej sylwety najstarszej fary w Długiej Kośc. do najbardziej szerokiej — w przypadku najmłodszej fary w Jeruzalu;
- 4) organiczną konstrukcyjność więzby dachowej typu gotyckiego w najstarszym obiekcie w Długiej Kościelnej i formalne jedynie stosowanie elementów więzby gotyckiej (np. storczyki) w najmłodszym obiekcie — w Jeruzalu.

Charakterystyka form i zachodzącego procesu przemian na przykładzie powyższych trzech budowli byłaby prawdopodobnie dość prawidłowa i dla innych tego rodzaju obiektów na opisywanym terenie, które uległy stopniowo wykruszeniu.

Na przestrzeni ostatniego stulecia zlikwidowanych zostało na terenie pód.-wschodniego Mazowsza (np. w Latowiczu, Kołbieli, Jakubowie, Kałuszynie, Dobrym i. in. miejscowościach) wiele starych, drewnianych kościołów, które ustąpiły miejsca okazalszym, ale nieciekawym obiektom murowanym, zachowującym zazwyczaj tradycyjną lokalizację. W innych przypadkach, jak w Gliniance, Kiczkach, Kuflewie, czy Wiśniewie, istniejące kościoły drewniane są bądź późniejszego pochodzenia, bądź też na skutek przeróbek i remontów zatraciły wiele

²² Opis płyty nagrobnej z XVI w. umieszczonej w podłodze fary jerozolimskiej — patrz M. Benko, Mało znany zabytek wczesnego Odrodzenia w Jeruzalu, „Ochr. Zab.”, 1956, nr 1—2, str. 111.

²³ Fara w Długiej Kośc. — ogólna długość kościoła (bez kruchty) ok. 19,85 m; w tym: długość naw: 10,55 m w świetle, dług. prezbiterium 8,50 m w św., szerokość naw 9,40—9,53 m w św.; szerokość nawy głównej (i prezb.) ok. 6,10 m w św.

Fara w Siennicy — ogólna długość kościoła (bez kruchty) ok. 26 m; w tym długość naw ok. 13,30 m w świetle, zaś prezbiterium — ok. 12 m w św.; szerokość naw ok. 11,30 m w św., zaś prezbiterium — ok. 7,30 m w św.

Fara w Jeruzalu (przed dziewiętnastowieczną rozbudową) — ogólna długość naw i prezbiterium ok. 21,85 m, w tym długość naw ok. 10,70 m w św., zaś długość prezbiterium ok. 10,45 m w św.; szerokość naw. ok. 10,40 m w św., zaś szerokość prezbiterium (i nawy gł.) ok. 6,80 m w świetle.

Plany w/w trzech kościołów patrz „Ochrona Zabytków” nr 4/56.

cech pierwotnych i nie przedstawiają — poza niektórymi elementami wyposażenia — większej wartości plastycznej.

Z późniejszych obiektów zasługuje m. in. na uwagę pochodzący już z pierwszej połowy XIX w., drewniany kościół parafialny w Pustelniku posiadający dość jednorodną architekturę o cechach klasycyzmu²⁴.

WNIOSKI KONCOWE

Przedstawione uwagi o zabytkach budownictwa drewnianego na pd.-wschodnim Mazowszu nie wyczerpują oczywiście tego tematu w sposób ostateczny. Nie zostały m. in. szerzej omówione, wymagające specjalnego studium, obiekty o charakterze przemysłowym, jak np. młyny wodne i wiatraki oraz niektóre drewniane elementy zabudowy wczesno-przemysłowego osiedla Trąbki (Huta Czechy) pod Garwolinem. Te ostatnie należałoby rozpatrzeć w ramach studium traktującego całość b. ciekawego zespołu produkcyjno-osiedleńczego²⁵, obejmującego zarówno zakład, jak i osiedle rękodzielników oraz dwór b. właścicieli huty — Hordliczków z I połowy XIX w.

Należy podkreślić, że jest to jedyny tego rodzaju zachowany zespół na pd.-wsch. Mazowszu i jako całość stanowiący tutaj zjawisko szczególne, aczkolwiek czworaczny np. układ starych domów mieszkalnych nie odbiega od szeroko rozpowszechnionej i ogólnie stosowanej formy zabudowy.

Zniszczenia spowodowane ostatnią wojną dotknęły w poważnym stopniu teren pd.-wschodniego Mazowsza, zmiatając z powierzchni ziemi — spośród obiektów zabytkowych — w pierwszym rzędzie starą, drewnianą zabudowę wielu dawnych miasteczek.

Prócz zniszczeń, spowodowanych bezpośrednimi działaniami wojennymi (spłonęły wówczas całe osiedla lub najstarsze ich ośrodki, jak np. Stoczek, Garwolin, Kałuszyn, Siennica, częściowo Latowicz w 1939 r., Stanisławów — 1944 r.) poważne straty w staromiejskiej zabudowie drewnianej powstały w związku z eksterminacją ludności żydowskiej; dotyczy to przede wszystkim Mińska²⁶.

Nieależnie od zniszczeń wojennych postępuje trudny do zahamowania proces stopniowej dewastacji i wykruszania się starej zabudowy drewnianej, zaś skuteczna pomoc konserwatorska jest w stanie objąć nieliczne tylko, najcenniejsze obiekty; fakt ten usprawiedliwia m. in. konieczność przynajmniej rysun-

²⁴ Kościół w Pustelniku drewniany, wzniesiony w pierwszej połowie XIX wieku, o cechach klasycyzmu, orientowany, składa się ze szczątkowej jakby wieży, umieszczonej u szczytu zachodniego, zawierającej kruchtę i wykorzystywanej w górnej części za zaplecze organu, 3 naw jednakowej wysokości, podzielonych kolumnami dźwigającymi podciąg stropu krótkiego prezbiterium (o szerokości równej szerokości nawy głównej) oraz zakrystii. Wnętrze klasycystyczne, ołtarze z domieszką form barokowych. Kościół z zewnątrz oszalowany jest pionowo bitymi deskami z olistwowaniem. Dach grzbietowy, kryty blachą, zwieńczony zgrabną sygnaturką. Obok kościoła, na obwiedzionym kamiennym murem cmentarzu — wolno-stojąca dzwonnica drewniana.

²⁵ Składającego się zresztą w większości z obiektów murowanych — m. in. z cegły surówki.

²⁶ Obraz niektórych spośród nieistniejących już obiektów udało się odtworzyć przy pomocy zdjęć przedwojennych i zachowanych śladów (np. fara w Siennicy), bądź też dzięki dokonanej przed zniszczeniem inwentaryzacji (np. dom podcieniowy przy rynku w Stanisławowie), oraz szkicom, notatkom i fotografiom (np. zabudowa ośrodków staromiejskich Mińska i Stanisławowa), sporządzonym w trudnych warunkach okresu okupacji.

kowego i opisowego utrwalenia charakterystycznych i typowych cech coraz szybciej ginących reliktyw budownictwa drewnianego.

Wysiłek taki niezbędny dla terenu całego kraju jest tym bardziej usprawiedliwiony w stosunku do mało zbadanego terenu pld.-wsch. Mazowsza.

Wnioski konserwatorskie w odniesieniu do omówionych reliktyw budownictwa drewnianego zmierzać muszą przede wszystkim w dwóch kierunkach: środków materialnych i nadzoru konserwatorskiego.

Takie obiekty, jak fary w Długiej Kościelnej, czy Jeruzalu mają niewątpliwie zapewnioną jak najlepszą obsługę materialną ze strony parafian i tu potrzebny jest jedynie wgląd władz konserwatorskich, aby zabezpieczyć zabytki przed niewłaściwymi przeróbkami i deformacjami. Również szanse zapewnienia środków materialnych posiadają te dawne budowle dworskie (jak np. dwory w Rudzienku i Łukówcu), które wykorzystywane są w całości na obiekty użyteczności publicznej np. na potrzeby szkolne. Ingerencja władz konserwatorskich powinna tu zapewnić zarówno niezbędny nadzór, jak i minimum środków w budżetach prezydentów rad narodowych.

Najtrudniejszym problemem jest zachowanie obiektów zabytkowych, będących w posiadaniu prywatnym. Licząc się z nieuniknionym wykruszaniem się zarówno starej zabudowy zagród, jak i drewnianych domów w miasteczkach, należałoby:

- 1) objąć skuteczną opieką konserwatorską, połączoną z zapewnieniem również pomocy finansowej, przynajmniej takie obiekty, jak: dom podcieniowy przy rynku w Latowiczu, dom z 1776 r. przy rynku Górki (róg Siennickiej) w Mińsku, b. rządcówkę w Siennicy, czy też niektóre drewniane elementy zabudowy wczesno-przemysłowego osiedla Trąbki pod Garwolinem;
- 2) przeprowadzić możliwie pełną inwentaryzację resztek zachowanej zabytkowej zabudowy dawnych ośrodków miejskich (np. w Osiecku, Jeruzalu, Cegłowie, Latowiczu, Mińsku), ośrodków dworskich oraz wsi w dorzeczu Świdra i Liwca łącznie z zebraniem szkicowych przynajmniej danych o starych układach przestrzennych, wykorzystując w pierwszym rzędzie działalność inwentaryzacyjną, prowadzoną przez studentów wydziałów architektury;
- 3) wybrać przy okazji prac inwentaryzacyjnych obiekty, które kwalifikowałyby się do ewent. przeniesienia do parków etnograficznych²⁷ oraz ocenić możliwości i określić szczegółowo warunki utrzymania wartościowych obiektów w ich środowisku lokalnym.

²⁷ Patrz — I. Tłoczek, Zagadnienie parków etnograficznych w Polsce, „Ochr. Zab.”, 1957, nr 2, str. 88.